

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, ДЕМОГРАФІЧНІ
ЗМІНИ ТА СТАНОВА СТРАТИФІКАЦІЯ НОВО-УШИЦЬКОГО
ПОВІТУ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1862-1872 РР.)
SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT, DEMOGRAPHIC CHANGES,
AND SOCIAL STRATIFICATION OF THE NOVO-USHYTSKYI
DISTRICT IN THE POST-REFORM PERIOD (1862-1872)**

Анотація. У даній статті робиться спроба дослідити соціально-економічний розвиток Ново-Ушицького повіту Подільської губернії у пореформений період на проміжку від 1862 до 1872 рр. Цей період в історії України, як на наш погляд, досліджений поверхнево та узагальнено. Багато положень потребують уточнення та переосмислення. Ленінська точка зору розвитку капіталізму на території Правобережної України, має бути замінена на альтернативні.

Для того, щоб побачити зміни ми ретельно вивчили рівень розвитку сільськогосподарського, фабрично-заводського та дрібно-товарного виробництва в Ново-Ушицькому повіті. Також проаналізували демографічний стан регіону та його соціальну структуру. Отримані

результати підтвердили, що в економічному та соціальному середовищі не відбулося жодних кардинальних змін. Продовжувало існувати феодальне середовище, яке під впливом Реформи почало видозмінюватись.

Ключові слова: заселеність, станова стратифікація, поміщицькі маєтності, орендні відносини, ремісниче виробництво, промисловий розвиток, орендні відносини.

Summary. The article attempts to study the socio-economic development of the Novo-Ushytskyi district of Podillia province in the post-reform period, from 1862 to 1872. This period in the history of Ukraine has, in our opinion, been studied superficially and in a generalized way. Much needs to be clarified and reconsidered. The Leninist view of the development of capitalism on the territory of Right Sector Ukraine should be replaced by an alternative one.

In order to see the changes, we carefully studied the level of development of agricultural, factory and small-scale production in the Novo-Ushytske district. We also analysed the demographic situation in the region and its social structure. The results confirmed that there were no dramatic changes in the economic and social environment. The feudal environment continued to exist, which began to change under the influence of the reform.

Key words: population, class stratification, landed estates, tenancy relations, handicraft production, industrial development, tenancy relations.

Постановка проблеми. Проведення аналізу документальних джерел та вивчення соціально-економічного розвитку і демографічної ситуації в Ново-Ушицькому повіті Подільської губернії у 1862-1872 роках. Використовуючи статистичні дані та різні документальні джерела, ми прагнемо виявити вплив Селянської реформи на регіон та прослідкувати, якщо факт мав місце, зародження і розвиток капіталістичних відносин та їх вплив на соціально-економічний добробут населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню соціально-економічного розвитку Правобережної України у II половини XIX ст. приділено чимало наукових праць. Більшість із них опубліковані у радянські часи, де майже одноголосно підтримується ленінський погляд на розвиток капіталізму в Російській імперії. Однак, із здобуттям Україною незалежності, ситуація де що змінилася. З'явилися науковці, які досліджують певні галузі виробництва, соціальне становище населення, побут, культуру тощо. Найбільш вагомий внесок на наш погляд внесли: Андржейовський А., Вовчук Т., Гульдман В., Геринович В., Гуржій О., Зайцев В., Карапут А., Красовський Я., Косаківський В., Кузьмінець Н., Куниця М., Лазаренко Є., Мороз І., Орлик Ф., Радзієвський О., Черниш А. В. та інші.

Методологія дослідження базується на використанні історичних, статистичних, порівняльних, хронологічних та логічних методів..

Формулювання цілей статті. полягає в аналізі соціально-економічного розвитку та демографічного стану земель Ново-Ушицького повіту у пореформений період. Ми прагнемо шляхом вивчення різних джерел і документів, переоцінити певні аспекти історії, пов'язані із зародженням капіталізму. Наш підхід пропонує свіжий погляд на ці питання та залучення в науковий обіг нових джерел.

Висновки. У пореформений період сільське господарство залишалося основним джерелом виробництва в регіоні. Селянська реформа призвела до розгубленості поміщиків, які почали здавати свої господарства в оренду або наймати робітників. Однак це не означало зародження капіталістичних відносин. Земля ще не вважалася товаром, а відносини між поміщиками і селянами не набули чіткого визначення. Не було інвестицій у землю з метою підвищення її продуктивності. Не проводились селекційні роботи та не впроваджувались прогресивні технології. Високі врожаї зернових використовувалися для початкового накопичення капіталу, тоді як

тваринництво, птахівництво, рибальство та бджільництво залишалися нерозвиненими, і використовувались переважно для особистого споживання. Відсутність ринку збуту та попиту на їхню продукцію не стимулювала виробників до подальшого розвитку. Міста і містечка регіону були малонаселеними, а їхні мешканці були переважно сільськогосподарськими робітниками, які проживали в місті. Російська влада не будувала на Поділлі великих фабрик, а ті, що існували, були невеликими, погано механізованими і випускали незначну кількість продукції. Дрібне ремісничє виробництво хоча і було поширене, але базувалося на примітивних технологіях і великій кількості ручної праці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ново-Ушицький повіт як адміністративна одиниця в складі Російської імперії був утворений в 1795 р. Повіт межував із Кам'янецьким, Проскурівським, Летичівським та Могилівським повітами Подільської губернії. На півдні із ним межувала Бессарабська губернія. Його площа в 1864 р. (по Швейцеру) рівнялась 51,86 кв. миль або 2.509 кв. верст, хоча Вікіпедія подає ніким не підтверджений показник у 2.495,7 кв. верст [3, с. 493]. Ця територія була поділена на 15 волостей: Грушецьку, Дунаєвецьку, Калюсську, Капустянську, Китай-Городську, Косиковецьку, Лисецьку, Миньковецьку, Мукарівську, Муровано-Куриловецьку, Осламівську, Пилипковецьку, Рахнівецьку, Солобковецьку, Стругську. Повітовим центром було м. Нова Ушиця. Воно знаходилось від Москви на відстані – 1.401 верст, від Санкт Петербурга – 1.580 верст, губернського міста Кам'янця-Подільського – 50 верст [2, с. 162]. Також у повіті було 2 заштатних міста: Вербовець та Стара Ушиця.

Дана адміністративна одиниця була розташована на південному схилі вододілу, який розділяв водні системи річок Дністер і Буг. Ця територія була «порізана» височинами, пагорбами, долинами та глибокими ущелинами річок, що впадали в Дністер. Найвища точка повіту знаходилася в його північно-західній частині, біля села Ганівка, досягаючи висоти 1.111 футів.

У східній частині, біля села Копищева, вона сягала 1.078 футів. Висота біля села Супрунківці на заході становила 1.105 футів. У південному закутку краю вона рівнялась 900 фут. [3, с. 493].

Ґрунти в північній частині адміністративної одиниці були переважно глинисто-чорноземними. Вони простягалися до горбистих височин Ольгопільського та Балтського повітів. Південну частину займали суглинкові та піщані чорноземи. Чорноземами також була вкрита смуга вздовж річки Дністер. Найродючіші та найпродуктивніші землі знаходилися в центрі краю [4, с. 235].

Уся площа повіту зрошувалася лівими притоками Дністра, який протікав по південному кордону з Бессарабською губернією. Крім Тарнави і Борщівки, у Дністер впадали Студениця з Катянцею, Рогачівкою, Копачихою, Ушицею з Малою Ушицею, Жванчиком, Бобриком, Глибочком, Грем'ячкою, Синюхою, Вільшанкою (Жернівкою), Суржівкою, Кривим візком, Калюсом та ін. Всі ці водойми несли свої води із півночі на південь. Лише Дністер був судноплавним. Пристані були у Калюсі, Бакоті, Студениці та Старій Ушиці [3, с. 493]. Водойми займали біля 1.910 дес. землі. Озер не було, в той час як болота зустрічалися рідко й часто пересихали. Вони займали площу лише 57 дес. [12, с. 184].

Під лісами знаходилось біля 43 тис. дес., а це становило 16% всієї площі. В 1858 р. із 47.828 дес. державної землі під лісами було 12.024 дес., тобто біля 26% . Вони були розкидані невеликими гаями, і складались переважно із дуба та граба, хоча там також проростали клен, ясен, береза, липа, осика [3, с. 493]. В поміщицьких маєтках ліса займали 1/5 частину всієї землі. Правильне лісове господарство вели лише в державних лісових дачах. Інші ліси по варварськи знищувались. Деревина розпилювалась прямо на місцях рубки. Ліс із м. Калюса та Старої Ушиці сплавливали по Дністру до м. Могилева та Одеси. Штучного розведення лісу у краї не існувало [7, с. 179].

Головною галуззю господарства у Ново-Ушицькому повіті у пореформений період залишалось сільське господарство. На це впливало чимало факторів, але визначальними були родючість земель та сприятливі кліматичні умови. Тут панував м'який, вологий помірно-континентальний клімат. Літні періоди зазвичай були теплими та вологими, з середньою температурою 20-25 градусів. Зими могли бути холодними, з низькими температурами, особливо в січні та лютому, коли середня температура опускалася до -5 градусів Цельсія та нижче. Середня величина опадів, що випадала на досліджуваній території починаючи з 1861 р. становила 45 мм. Найменше їх було у січні – лютому, коли середній показник становив 25 мм. Вже починаючи з березня, величина опадів збільшувалась, і досягала свого піку у червні – 73 мм. Починаючи з липня, кількість дощів зменшується, а температура повітря підвищується. Але це не означало, що наступала абсолютна спека. В липні величина опадів коливалась на рубежі 63 мм., а в серпні – 57 мм. Найменше опадів було у грудні – 32 мм. Річна величина становила приблизно 531 мм [13, с. IV].

Селянська реформа не змінила поземельних відносин, хоча юридично звільнила селян від особистої залежності. У краї продовжувала домінувати трипільна система обробітку землі, як у селян, так і в поміщиків. Виключення складала Дунаєвецька маєтність Скібневського, де велась семипільна система з підживленням та травосіянням. Також був Жванчиківський фільварок Хелминського, де використовували чотирьох полосну систему з угноєнням та травопосівом. Але тут підживлювали лише 1/8 частину оброблюваної землі та засівали конюшиною таку ж частину [7, с. 177].

Більшість поміщиків вели господарство згідно власного бачення. Так поміщики Шиманські, Яворські, Вільчевські, Смоликовські віддавали третину своїх земель селянам в оренду. Інші, як наприклад власник частини Китай – Города – Резвов, та землевласник незаселеної землі при м. Новій

Ушиці – Іванов, вели господарство пополам із селянами. Третя категорія власників віддавала свої маєтності в оренду, де орендарями виступали різні категорії населення. Як бачим, втрата поміщиками робочої сили спонукала їх шукати різних форм господарювання. Колишні кріпаки все частіше ставали найманою робочою силою, а відносини між ними все частіше переводились у товарно-грошову площину. Але назвати це зародженням капіталізму було б не вірно. На наш погляд, це був глибший розвиток ринкових відносин, які розвивались тут ще з періоду I половині XIX ст.

Основними зерновими культурами, що використовувались для посіву були: пшениця, жито, ячмінь, просо, овес, гречка, кукурудза тощо. У поміщицьких фільварках озимі посіви засівалися пшеницею на 80 % , із них 60 % була пшениця сорту гірка, і 20 % гола біла. Решта площі досівалась житом. У селянських господарствах пшениця і жито засівались на половину. Що до висіву ярових культур, то у панських маєтностях висівали: 15% ячменю, 40 % овесу, 20 % гречки, 10 % сочевиці, 5 % гороху, 5 % картоплі, 3% проса, 2 % льону, коноплі, маку. У селян овесу висівалось менше, а гречки, ячменю та проса більше ніж у поміщиків. Середній врожай озимих рівнявся 6-7 сам, в той час як у сусідньому Могилівському повіті цей показник становив 5,5 сам. Врожайність ярових культур була дещо нижчою, і становила 4-5 сам., а в Могилівському 3 сам. Врожайність ярових культур у регіоні завжди була нищою ніж озимих [7, с. 177]. Для кращого розуміння динаміки рільництва у пореформений період, ми використаємо показники висіву та збору зернових за 1870 – 1872 рр. Так, в 1870 р. у Ново Ушицькому повіті було посіяно 45 тис. четв. озимої пшениці. У 1871 р. цей показник рівнявся 32 тис. четв., а в 1872 р. – 28 тис. четв. Як бачим, кількість висіву озимої з кожним роком зменшується. Що до жита, то в 1870 р. його висіяли 64 тис. четв., і це більше ніж озимої пшениці на 19 тис. четв. В 1871 р. жита, як і пшениці висіяли менше – 39 тис. четв. У 1872 р. показник висіву цієї культури становив 28 тис. четв., що було вже на рівні із пшеницею. Також в

1870 р. на полях краю було посіяно: 0,5 тис. четв. ярової пшениці, 30 тис. четв. овесу, 24 тис. четв. ячменю, 11 тис. четв. гречки, 20 тис. четв. інших ярових культур. В 1871 р. було висіяно: 8 тис. четв. ярової пшениці, 14 тис. четв. овесу, 11 тис. четв. ячменю, 7 тис. четв. гречки, 10 тис. четв. інших ярових культур. В 1872 р. було посіяно: 24 тис. четв. овесу, 12 тис. четв. ячменю, 6 тис. четв. гречки і 16 тис. четв. інших зернових культур [9, с. 18-19]. Для обробітку ґрунту використовували примітивні знаряддя праці та агротехнології. І не дивлячись на це, кількість зібраного хліба завжди перевищувала потребу. Так в 1870 р. було зібрано 182 тис. четв. озимої пшениці. Якщо взяти до уваги, що висіяно було 45 тис. четв., то чисти прибуток складатиме + 137 тис. четв. Озимого жита зібрали 191 тис. четв. (+127 тис. четв.); ярової пшениці – 0,3 тис. четв. (- 0,2 тис. четв.); овесу – 133 тис. четв. (+103 тис. четв.); ячменю – 83 тис. четв. (+59 тис. четв.); гречки – 51 тис. четв. (+40 тис. четв.); інших зернових культур – 130 тис. четв. (+110 тис. четв.). Як бачим, майже кожна культура, крім ярової пшениці, дала хороший врожай. У 1871 р. урожайність озимої пшениці становила 143 тис. четв. (+111 тис. четв.); жита – 185 тис. четв. (+146 тис. четв.); ярої пшениці – 32 тис. четв. (+24 тис. четв.); овесу – 73 тис. четв. (+59 тис. четв.); ячменю – 63 тис. четв. (+52 тис. четв.); гречки – 36 тис. четв. (+29 тис. четв.); інших зернових культур – 47 тис. четв. (+37 тис. четв.). У 1872 р. картина із врожайністю залишилась подібною. Так , урожайність озимої пшениці становила 84 тис. четв. (+56 тис. четв.); жита – 57 тис. четв. (+29 тис. четв.); овесу – 119 тис. четв. (+95 тис. четв.); ячменю – 48 тис. четв. (+36 тис. четв.); гречки – 21 тис. четв. (+15 тис. четв.); інших ярих зернових культур – 64 тис. четв. (+48 тис. четв.) [9, с. 52-53]. Майже вся пшениця, що збиралася поміщиками, продавалася в Одесі. Той урожай, що залишився у повіті, скуповувався євреями. Надлишок жита використовували на винокурнях. Ярові хліба споживалися на місцях, а при їх нестачі, привозили із Бессарабії.

З 1862 по 1865 рр. у краї були неврожаї. І лише з 1866 р. ситуація дещо покращилась. На урожайність впливали як природні умови, так і зовнішні фактори. Так, в 1861 р. Ушицький повіт зазнав нашествия саранчі, яка завдала великих збитків сільськогосподарському виробництву. Її збирали до куч та спалювали або закопували в ями.

Поряд із зерновими висівались також і коренеплідні культури. Найбільш поширеними були: картопля, ріпа, буряк (червоний та білий), морква, редис, редька тощо. Вони відігравали велику роль у харчуванні населення. Для їх вирощення використовували традиційні сільськогосподарські техніки та інструменти. Найбільшою популярністю користувалися білий (цукровий) буряк та картопля. Цукровий буряк вирощували вцілому у поміщицьких господарствах з метою реалізації сировини на Куриловецький цукровий завод, або заводах Могилівського повіту. Бурякові плантації були в Мурованих Курилівцях, Попівці, Перекоринцях на площі до 500 дес. [7, с. 178].

Червоний буряк вирощувався як для власного харчування, так і для корму робочій худобі. Картоплю вирощували як у панських маєтностях, так і селянських господарствах. Бараболю вважали другим хлібом, а тому величина її висадження була значною. Так, в 1870 р. її було посаджено 19 тис. четв. В 1871 р. величина висадки була значно меншою, і становила 9 тис. четв. У 1872 р. цей показник був подібним – 9 тис. четв. [9, с. 18-19]. Урожайність цієї культури в 1870 р. становила – 70 тис. четв. (+51 тис. четв.); в 1871 р. – 54 тис. четв. (+ 45 тис. четв.); в 1872 р. – 32 тис. четв. (+23 тис. четв.) [9, с. 52-53]. Картоплю як сировину використовували також на винокурних заводах у Дунаєвцях, Дашківцях та Жванчику, де з неї робили спирт. Її у великих кількостях розводили у Жванчику, Дашківцях і Віньківцях. У невеликих кількостях сіяли також льон, коноплю, мак та соняшник. У великих господарствах сіяли також горох, як продукт вивізної торгівлі, боби та ріпак. Деякі селяни засівали на городах аніс, який

скуповували євреї, переробляли у масло, і вивозили для продажу у Польщу [7, с. 183].

Майже біля кожної господи були городи. Великих ділянок у повіті не було. Засаджували та обробляли їх для власних потреб. Земля оброблялася примітивними знаряддями праці. Однак кожна господиня намагалася тут застосувати свої якісні технології та культуру. Деякі жінки на городах висаджували навіть квіти.

Великої популярності у краї мало садівництво. Ним займались всі верстви населення з метою отримання прибутку. Великі сади знаходились у Зелено Курилівській маєтності поміщика Іжицького, які займали площу 20 десятин. В Глебовському фільварку графа Путятіна сади розмістились на 10 десятинах. В інших поміщиків сади займали до 3 і більше десятин. Ново Ушицький повіт, згідно наших досліджень, був єдиним у губернії, де існували сади з промисловою метою. В них вирощували переважно сливи венгерки, вишні, яблуні та грушки. Догляд за деревами був звичайним. Середня прибутковість таких садів становила 30 руб. з десятини. Вартість зазвичай змінювалась в залежності від виду та сортів фруктових дерев [7, с. 178]. Вартість селянських садів коливалась від 5 до 10 руб. Яблука та грушки кращих сортів, що вирощувались в Конищеві « Конищівські яблука» скуповувались і вивозились до Москви.

Щоб зберегти фрукти їх сушили, використовуючи як сонячне світло, так і спеціально сконструйовані сушарки. Висушені сливи та вишні купували євреї, і перевозили в бочках на продаж до Бердичева та до інших віддалених районів Росії. Решту фруктів продавали на місцевих ринках.

Дуже популярною культурою серед тутешнього населення був тютюн. Його вирощували майже всі. Якщо поміщики для вирощення цієї культури створювали цілі плантації, то селяни створювали такі висіви у себе на городах. Так, в Мукарівській волості на площі 76 дес. було створено 474 селянські «плантації». Вирощували тютюн сорту «Бессарабський» [7, с.

184]. Дозріле висушене листя продавали за ціною від 2 до 6 руб. за пуд. Євреї, що займались вирощенням тютюну, вивозили його на продаж до Москви та Царства Польського, оскільки на місцях була сильна конкуренція від бессарабського тютюну. Всього у повіті в рік збиралось плантаторами 5.225 пудів [7, с. 184].

Що до винограду, то його вирощували не багато. Плантації виноградників до трьох десятин були у с. Лоевці (поміщик Підгорський) та в с. Грушки (поміщик Карашевич). Ягоди продавали у натуральному вигляді на місцевих базарах. Вважалось, що тутешній виноград не отримувал сонячного тепла, що необхідне для виробництва вина.

Як бачим, у пореформений період лише садівництво продовжувало розвиватись у промислових масштабах. Всі інші сфери господарювання виробляли продукт лише для власного споживання. І навіть юридична неврегульованість земельного питання не зупиняла місцевих господарів перед можливістю отримати прибуток. Але це не капіталістичне виробництво, куди вкладаються інвестиції та технології. Це екстенсивне господарювання із широким залученням ручної праці, з метою отримання хоча б якогось прибутку.

Важливою складовою сільськогосподарського виробництва у 60–70 рр. ХІХ ст. було тваринництво. Воно займалось розведенням та вирощенням худоби, птиці, свиней, овець, кіз тощо. В період розвитку капіталістичних відносин, мета цієї галузі полягає у задоволенні всезростаючого попиту в тваринницькій продукції. Однак у досліджуваній період цього не спостерігалось. На селянський двір припадало 1,5 великої і 3 дрібної худоби. Також у господарстві було по 2 свині. Овець утримували лише половина селян в кожному поселенні [7, с. 179]. У великих поміщицьких господарствах, як наприклад у Жванчиківському маєтності Хелминського утримувалось 220 голів великої рогатої худоби, 3.000 овець. В Глебовській економії графа Путятіна – до 160 голів великої рогатої худоби, і до 2.000

овець. В середньому господарства, як наприклад в Китай Городі поміщика Оржеховського, утримували до 80 голів великої рогатої худоби. А в господарстві Дейчмана до 70 голів [7, с. 179]. Тваринництво велось переважно для домашніх потреб. Поля як і до реформи, оброблялись волами та кіньми. Кількість волів та коней рахували на половину.

Серед великої рогатої худоби була поширена Подільська порода . Воли цієї породи були середнього росту, міцні, хороші для роботи та м'яса. Корови давали мало молока внаслідок породності та поганого корму. Гуртового тваринництва у повіті не було. Не існувало і тваринних базарів. У 1864 р. у краї нараховувалось: 9.382 коней, 26.926 великої рогатої худоби, 31.109 простих овець, 34.180 тонкорунних овець, 44.142 свиней, 1.011 кіз, 66 віслюків, Всього нараховувалось 146.806 голів [12, с. 184]. У 1870 р. поголів'я коней зросло, в порівнянні з 1864 р., до 14.700 шт. (+5.318 шт.), великої рогатої худоби до 24.000 шт. (-2.926 шт.), 46.200 простих овець (+15.091), 29.600 шт. (-4.580 шт.), 1.200 кіз (+189 шт.), 32.000 свиней (-12.142 шт.) [9, с. 78].

Заводи по розведенню коней були у с. Могилівка, Зелених Курилівцях, Лоївцях, Дерев'янах, Косиківцях, Вихватнівцях, Грушках, м. Жванчик. Вирощені коні не йшли на продаж, а використовувались у господарствах. У селян коні були місцевої породи: малого зросту, малосильні. Причиною цього могло бути: погане харчування та запряжка з двох років.

Коней взимку кормили яровою соломою та непровіяним овесом. Поміщики своїм коням давали сіно та овес. Велика рогата худоба також їла соломку. Дійній худобі сипали полову. У тій місцевості, де були винокурні, господарі кормили худобу бардою. Дрібній скотині давали соломку та сіно. Раз в тиждень давали сіль. На весні, із появою трави, худоба переходила на підніжний корм. Під вигонами у повіті знаходилось 12.320 дес., під луками – 4.000 дес. [12, с. 184]. Покуси були лише у лісах, і в невеликих кількостях в низинах річок та струмків, які називались рудками. Худоба випасалась на

парових полях, в лісах після викосу сіна, на стерні по зборі збіжжя. Дрібну худобу випасали в незручних крутизнах бічних схилів, яких в Ушицькому повіті через його гірську поверхню було багато. Штучного травосіяння не було. Лише деякі господарі практикували такий посів на городах, із насіння конюшини або люцерни без сівозміни [7, с. 185].

Іншою галуззю сільського господарства на Поділлі, яка відіграла важливу роль у забезпеченні населення м'ясом, яйцями та пухом було птахівництво. Майже на кожному подвір'ї ушицьких селяни вирощували різну птицю: курей, качок, гусей тощо. Оскільки врожайність зернових у краї була високою, то й кормовою базою птиця на зиму була забезпечена. Промислового статусу ця галузь так і не набула. Все що вирощувалось, йшло для власного споживання. Лише євреї полюбляли скуповувати по селах птицю, для подальшого її відкорму для себе.

У пореформений період рибальство було слабо розвиненою галуззю. Основним місцем для риболовлі був Дністер, але він не був дуже багатим на рибу. Місцеві жителі ловили рибу для власного споживання, а надлишки продавали в сусідніх містах. Найчастіше ловили коропа і сома, в той час як стерлядь була рідкісною знахідкою. У чистій воді використовували вудки, а в каламутній – сітки або підсаки. У риболовлі брало участь лише близько 80 осіб. Комерційне рибальство ще не створилось [7, с. 185].

Бджільництвом у цьому регіоні займалися століттями. Мед і віск завжди використовувалися людьми в різних сферах життя. Протягом досліджуваного періоду мед залишався конкурентом цукрового буряка і був більш доступним як для сільського, так і для міського населення. Як наслідок, бджільництвом займалися люди різного походження, в тому числі православні священники. Однак у пореформену епоху цей сільськогосподарський сектор переживав занепад. Через обмежений попит на цей специфічний продукт, його виробництво було виключно для особистого користування [7, с. 180].

Таким чином, у пореформений період у тваринництві, птахівництві, рибальстві та бджільництві не було ознак капіталістичного розвитку. Відсутність попиту на цю продукцію стримувало їх зростання, перешкоджало створенню ринкових відносин, конкуренції, інвестиціям та підприємництву. Крім того, невирішеність земельного питання та особисті зобов'язання між поміщиками і селянами ще більше гальмували розвиток цих галузей. Важливо зазначити, що українські землі перебували під контролем Російської імперії в якості колонії. Тому царизм не поспішав розвивати землі, в яких не був впевнений.

Поряд із сільськогосподарським виробництвом, у Ново Ушицькому повіті розвивалось також і ремесло. Це переважно дрібне виробництво, що базувалось на ручній праці та примітивних застарілих технологіях, які ставили за мету виготовлення речей необхідних для повсякденного життя. Найбільш поширеними були: ткацтво, бондарство, гончарство, кушнірство, ковальство, столярна справа, кравецтво, слюсарство, чоботарство, шорництво тощо. Більшість із них використовували за сировину продукти сільськогосподарського виробництва, як то льон, коноплі, шкіри тварин, вовну овець, пір'я птиці тощо. Також використовували ресурси, що давала природа: деревину, камінь, пісок, воду тощо.

Майже в кожному селі займались тіпанням конопель, льону або прядінням вовни. Велика маса майстринь на старих дерев'яних ткацьких станках ткали полотно, рушники, запаски. Кушніри із шкіри власних овець шили численні види традиційного одягу — кожухи, жилети, шапки. Влітку із соломи робили брилі та капелюхи. Гончарі виробляли прості глиняні горщики. Ковалі виготовляли прості залізні землеробські знаряддя (леміші, борони, наральники). В м. Калюсі та сс. Дурнях та Карачіївцях виробляли вози і сани. Центром бондарної, бочарної, столярної і теслярської справи було м. Калюс (Калюської волості).

Всіма промислами ремісники займались вдома, залучаючи до процесу всіх членів сім'ї. Інколи винаймали для допомоги робітників. Виробники виготовляли товар із власної сировини, або докупляли її на базарах. У краї не було артільних та інших ремісничих об'єднань. Знаряддя праці використовували властиві для їх виробництва, які купляли у місцевих лавках або доставляли з м. Бердичева, Могилева або Кам'янця. Невідомих знарядь праці не було. Виготовлені вироби збували на місцевих базарах. За кожух просили від 8 до 10 руб., за епанчу від 6 до 9 руб., за чоботи від 4 до 5 руб., за аршин полотна (0,7112 м.) просили від 25 до 35 коп., шапка овеча – 2 руб., за картуз- 50 коп., за фунт мотузків (0,45 кг.) просили 15 коп., за бочку(в залежності від величини) від 4 до 10 руб., за глиняний горщик або миску від 3 до 25 коп., за леміш 1,5 руб., наральник за 1 руб., борону за 3 руб., за віз від 5 до 10 руб., за плуг без оковки від 0,75 до 1 руб., за лопату – 30 коп., сокиру – 1 руб., серп – 25 коп., пара підошв – 50 коп., юхтова шкіра (має дуже м'яку текстуру та високу зносостійкість) в залежності від величини від 5 до 10 руб. Перекупників виробів та постачальників сировини не було [7, с. 190]. Гуртових базарів у регіоні не було.

Також у повіті існували 73 заводи і фабрики. Зокрема в 1864 р. було зафіксовано: 48 суконних фабрик, 2 шкіряних, 1 цукровий, 12 винокурних, 1 фарбувальна, 1 паперова, 4 цегельних, 4 екіпажних заводи [3, с. 493-494]. У реєстрі російської промисловості їх зафіксовано набагато менше, ніж про те свідчила місцева влада. Так із суконних фабрик підтверджено лише 12 із 48. Як не дивно, всі вони знаходились у м. Дунаєвці. Судячи по прізвищам їх власників, вони належали євреям. Це були швидше невеличкі мануфактури, ані ж заводи, де працювало від 20 до 56 робітників [14, с. 1487-1488]. Подібна картина із фарбувальними, паперовими, цегельними заводами. Це були швидше ремісничі майстерні або мануфактури, а ні ж повноцінні заводи, виробництво яких мало бути технологічно складним і механізованим. Показовими були шкіряні фабрики (Миньківецька,

Дунаєвецька, Заміхівська), де працювало до 10 робітників, а виробництво базувалось на примітивних технологіях [14, с. 1060]. Інша річ цукровий завод, який дійсно мав складний технологічний процес та певний рівень механізації. У повіті таким був лише Куриловецький цукровий завод, який побудували ще в 1842 р., де працювало 113 робітників [14, с. 974]. Чомусь місцеві та губернські органи влади називали такі дрібні виробництва заводами. У своїх донесеннях та звітах до різних державних органів ці майстерні характеризуються саме як заводи, що не відповідало істині. На підставі цих донесень складається враження розвиненості міст та регіону. Але насправді це не так. Які можуть бути розвинені заводи, якщо міста, де вони розміщались, були малочисельними. Де взяти необхідні кваліфіковані робочі руки? Але давайте по порядку...

У Ново Ушицькому повіті у пореформений період офіційно нараховувалось 2 заштатних міста (Вербовець та Стара Ушиця), і 14 містечок: Віньківці, Дунаївці, Жванчик, Заміхів, Калюс, Китай-город, Кривчик, Курилівці, Миньківці, Ольховець, Соколець, Солобківці, Студениця і Струги. Величина міського населення повіту, станом на 1863 р. становила 11.789 осіб (5.888 чол. і 5.901 жін.), що складало у даний проміжок часу 7,85% від усього населення повіту [8, с. 22].

В 1863 р. у м. Вербовець мешкало 4.714 осіб (2.333 чол. і 2.381 жін.); Старій Ушиці – 2.964 осіб (1.462 чол. і 1.502 жін.); Віньківцях – 1.021 осіб; Жванчику – 1.936 осіб; Дунаївцях – 2.330 осіб; Заміхові – 1.318 осіб; Калюсі – 3.296 осіб; Китай – городі – 1.423 осіб; Кривчику – 865 осіб; Мурованих Курилівцях – 2.549 осіб; Миньківцях – 2.030 осіб; Ольхівцях – 1.608 осіб; Сокільцях – 1.701 осіб; Солобківцях – 1.838 осіб; Студеницях – 985 осіб; Тинні – 1.001 осіб [8, с. 121-122]. У 1870 р. заселеність містечок була наступною: м. Вербовець – 2.121 осіб (1.021 чол. і 1.100 жін.), де спад становив – 2.593 осіб. У Старій Ушиці – 3.708 осіб (1.805 чол. і 1.903 жін.)

(+744 осіб); Нова Ушиця – 4.502 осіб (2.261 чол. і 2.241 жін.), де приріст становив – 4.111 осіб [9, с. 97].

Такий низький рівень заселеності містечок просто не міг бути фундаментом для розвитку великої кількості заводів та фабрик через брак кваліфікованої робочої сили, слабо розвинену інфраструктуру, обмеженість ринкового потенціалу тощо. Слід також не забувати, що фабрична система, це спосіб капіталістичного виробництва, що базується переважно на машинному виробництві товарів у великих масштабах. Крім технологічного оснащення так званих фабрик і заводів, обов'язково мала б бути розвиненою у краї система банківських установ, які мали змогу спрямовувати інвестиції на створення заводів, та впливати на їх економічний розвиток. А по факту ми маємо лише первісний стан розвитку кредитно-фінансової системи в імперії, сліди якої в повіті не прослідковуються.

Таким чином, на досліджуваній території в пореформений період, домінуючим було дрібно товарне виробництво. Воно базувалось на ручній праці з використанням примітивних знарядь праці та застарілих технологій. Головною їхньою метою було виготовлення товарів, які мали задовольняти потреби місцевого населення. До виробництва залучались члени сім'ї та наймані робітники. Великих заводів, які б виробляли товари у великих об'ємах, у повіті не було. Найбільшим промисловим виробником був цукровий завод. Всі інші виробники, хоч і називалися заводами, по факту були майстернями з кількістю працюючих від 10 до 55 робітників, із великою часткою ручної праці.

Найбільшим населеним пунктом краю було місто Нова Ушиця. Воно розташовувалось на лівому березі Дністра, при впадінні в нього річки Калюс. До нього приєднувалось село Філянівка, де проживали представники міських верств населення, і складало з містом єдине ціле. Його площа охоплювала 2.434 десятин. Тут торгували 43 лавки, діяли 2 харчевні та 12 заїжджих дворів, міська лікарня, 2 млини. Всього у місті зафіксовано 586

будинків, з яких 32 були кам'яними. Також у місті було: 1 кам'яна православна церква, єврейська синагога і молитовна школа. Його прибуток станом на 1862 р. становив 3.877 руб. Невеличкі базари відбувались по неділях, через кожні 2 тижні. Із ремісників тут були лише 4 столяра, кілька кравчинь та чоботарів. Більша частина населення займалась землеробством, сільськогосподарськими промислами та перевезеннями. Заводів та фабрик не було [5, с. 29].

Станом на 1840 р. у ньому проживало 2.493 осіб (1.213 чол. і 1.220 жін.) [10, с. 36]. В 1861 р. кількість проживаючих дещо збільшилась, і вже становила 3.654 осіб (1.834 чол. і 1.820 жін.). Що ж до станового складу, то у вказаний час тут мешкало: спадкових дворян – 49 осіб (30 чол. і 19 жін.), особистих дворян – 194 особи (96 чол. і 98 жін.), духовенства різних концесій – 38 осіб (18 чол. і 20 жін.), купців – 197 осіб (88 чол. і 109 жін.), міщан – 2.336 осіб (1.077 чол. і 1.259 жін.), цехових – 325 осіб (150 чол. і 175 жін.), військових – 244, бувших дворових – 5 (3 чол. і 2 жін.) [5, с. 29]. Через три роки, тобто у 1864 р., в Новій Ушиці вже мешкало 3.977 осіб (1.921 чол. і 2.056 жін.). Із них 179 були купцями, а міщанами та цеховиками – 3.183 особи. За релігійними поглядами: католики – 429 осіб, іудеї – 1.264 осіб [3, с. 493]. В 1870 р. населення міста збільшилась до 4.502 осіб (2.261 чол. і 2.241 жін.). Із зростанням населення у місті збільшилась кількість будинків до 607 одиниць, де 23 були кам'яними. Величина прибутку зросла до 5.128 руб. [9, с. 97].

Що до демографічного стану Ново Ушицького повіту, то у передреформений період, а саме у 1850 р. тут проживало 117.437 осіб (58.666 чол. і 58.771 жін.). Згідно релігійних вірувань 19.421 особа (9.973 чол. і 9.448 жін.) були християнами, і 13.940 осіб (6.979 чол. і 6.961 жін.) були не християнами [1, с. 28-29]. У пореформений час, а саме у 1863 р. у цьому краї мешкало 150.033 осіб (74.410 чол. і 75.623 жін.). Приріст за 13 років склав 32.596 осіб (15.744 чол. і 16.852 жін.). Дана величина становила

лише 8,02 % від усього населення Подільської губернії [8, с. 23]. По віросповіданню воно поділялось на: православних – 112.989 осіб; католиків – 22.288 осіб; старообрядців – 931 особа; протестантів – 1.139 осіб; іудеїв – 15.124 осіб. За становим становищем населення поділялось на: дворян спадкових – 2.033 осіб; особистих дворян – 670 осіб; духовенство біле православне – 1.391 осіб; католицьке духовенство – 19 осіб; іудейських священиків – 19; містян – 27.370 осіб; купців – 972 особи; селян – 116.165 осіб; державних селян. У 1864 р. тут вже жило 152.485 осіб, Приріст склав біля 2.452 осіб [12, с. 184]. Як на наш погляд, таке зростання населення за рік у даному регіоні, просто не реальне. Швидше за все, підчас підрахунків були допущені певні помилки. На це вказує також демографічне середовище даної адміністративної одиниці станом на 1870 р., де згідно офіційних статистичних даних проживало 161.432 осіб (78.232 чол. і 83.200 жін.). Якщо гіпотетично допустити, що середній річний приріст складав у повіті 2.452 осіб, то б в 1870 р. тут мало б проживати 167.197 осіб. Але це не так. Тому наша думка про помилковість підрахунків дослідника має право на існування.

За віросповіданням населення краю поділялось на: православних – 117.081 осіб (56.613 чол. і 60.468 жін.); римо – католиків – 24.144 осіб (11.773 чол. і 12.371 жін.); старообрядців – 1.015 осіб (489 чол. і 726 жін.); протестантів – 1.584 осіб (774 чол. і 810 жін.); іудеїв – 17.608 осіб (8.583 чол. і 9.025 жін.) [9, с. 14, 60-61]. Що до статевої приналежності, то кількість жінок, незалежно від стану та віросповідання, у повіті переважала над чоловіками.

Як бачим, досліджувана територія у пореформений період була не погано заселеною, і за величиною населення займала п'яте місце у губернії. За віросповіданням більшість населення було православним. Що до станового становища, перевагу складали селяни та міщани. Заможні верстви населення, як то дворяни, купці і торгівці знаходились у меншості.

Таким чином, у пореформений період сільськогосподарське виробництво залишалось домінуючим у краї. Через неоднозначність Селянської реформи, ряд поміщиків розпочали реорганізовувати свої господарства шляхом віддання їх в оренду або ширше залучати до виробництва найману робочу силу. Але це аж ніяк не означало розвиток капіталістичних відносин. Земля ще не стала товаром, а селяни не визначили однозначно своїх відносин із поміщиками. Ніхто не вкладався у землю, щоб підвищити її врожайність. Також не велася селекційна діяльність, не розвивалась агрокультура. Високі врожаї зернових давали можливість до первісного накопичення капіталів. Тваринництво, птахівництво, рибальство, бджільництво також не мали промислового характеру. Все розвивалось для власних потреб або споживання. Відсутність ринку та попиту на їхню продукцію, не спонукали товаровиробників до подальшого розвитку. Міста і містечка були малолюдними, де містяни не були вільно найманими фабричними робітниками (пролетарями), а продовжували бути тими ж сільськогосподарськими робітниками, які жили у місті. Російська влада не будувала на Поділлі великих заводів та фабрик, очевидно з колоніальних позицій, а ті що були важко назвати заводами. Вони були маленькими, мало механізованими з малими об'ємами виробленої продукції. Дрібнотоварне ремісничє виробництво було поширене по всьому повіту, але базувалось на примітивних технологіях із великою часткою ручної праці.

Література

1. Ведомость о народонаселении России по уездам губерний и областей, составленная из всеподданнейших отчетов губернаторов, при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1850. 31 с.

2. Волостные, станичные, сельские, гминные правления и управления, а также полицейские станы всей России с обозначением места их нахождения. Киев, 1913. С. 99.
3. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока : Т. III. Санкт-Петербург, 1867. 742 с.
4. Докучаев В.В. Русский чернозем: отчет эконо. обществу / В. В. Докучаев ; ред. и авт. предисл. Р. В. Вильямс. Москва, Ленинград : Сельхозгиз, 1936. 551 с.
5. Экономическое состояние городских поселений Европейской России. Т.2. Санкт Петербург, 1863. 189 с.
6. Землеописание Российской империи: для всех состояний / Санктпетербургскаго педагогическаго института ординарнаго профессора Евдокима Зябловскаго. Ч. 6. Санкт -Петербург, 1810. 753 с.
7. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск : Тип. Губ. упр. 1873. 243 с.
8. Статистический временник Российской империи. Серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1866. 453 с.
9. Статистический временник Российской империи. Серия II, выпуск X. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1875. 287 с.
10. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи / сост. в Стат. отделении Совета Мин-ва внутр. дел. Санкт-Петербург : Тип. Мин-ва внутр. дел. 1840.

11. Статистические таблицы Российской империи за 1856 год составленные и изданные Статистическим отделом Центрального Статистического комитета. Санкт-Петербург, 1858. 215 с.
12. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург : Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.
13. Тилло А. Атлас распределения атмосферных осадков на речных бассейнах Европейской России по месяцам и за весь год на основании двадцатилетних наблюдений 1871-1890. Санкт-Петербург, 1897. 5 с.
14. Фабрики и заводы всей России: сведения о 31.523 фабриках и заводах. Киев : Книгоиздательство товарищества Л. М. Фиш, 1913. 1687 стлб.

References

1. Information on the population of Russia by districts of provinces and regions, compiled from the all-provincial reports of governors, at the Statistical Department of the Council of the Ministry of the Interior. St. Petersburg. 1850. 31 p.
2. Volost, stanitsa, village, gmina boards and administrations, as well as police stations throughout Russia with the location of their location. 1913. P. 99.
3. Geographical and Statistical Dictionary of the Russian Empire / compiled on behalf of the Imperial Russian Geographical Society by P.P. Semenov-Tyan-Shansky, with the assistance of V. Zvirinsky, R. Maak, L. Maikov, N. Filippov and I. Bok: Vol. III. St. Petersburg, 1867. 742 p.
4. Dokuchaev V.V. Russian black soil: report to the economic community / V.V. Dokuchaev ; ed. R.V. Williams. Moscow, Leningrad : Selkhozgiz, 1936. 551 p.
5. Economic condition of urban settlements in European Russia. Vol. 2. St. Petersburg, 1863. 189 с.

6. Land survey of the Russian Empire: For all estates / St. Petersburg Pedagogical Institute of the Ordinary Professor Yevdokim Zyablovsky Part 6. St. Petersburg, 1810. 753 p.
7. Materials for the study of Podolsk province in statistical and economic relations / Center. Stat. comm. Ministry of Internal Affairs. Kamianets-Podolski : Typ. Gub. uprav. 1873. 243 p.
8. Statistical Chronicle of the Russian Empire. series I. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg. 1866. 453 c.
9. Statistical Chronicle of the Russian Empire. Series II, Issue X. Central Statistical Committee of the Ministry of the Interior. St. Petersburg, 1875. 287 p.
10. Statistical tables on the state of cities of the Russian Empire / compiled by the Statistical Department of the Council of the Ministry of Internal Affairs. St. Petersburg : Tip. Ministry of Internal Affairs, 1840.
11. Statistical Tables of the Russian Empire for 1856 compiled and published by the Statistical Department of the Central Statistical Committee. St. Petersburg, 1858. 215 p.
12. Stolpiansky N.P. Nine provinces of the West Russian Territory in topographic, geognostic, statistical, economic, ethnographic and historical relations. St. Petersburg : Typ. Hohenfelden and K^o, 1866. 200 p.
13. Tillo A. Atlas of the distribution of atmospheric precipitation in the river basins of European Russia by months and for the whole year on the basis of twenty years of observations, 1871-1890. St. Petersburg, 1897. 5 p.
14. Factories and plants throughout Russia: information on 31,523 factories and plants. Kyiv : Publishing house of L. M. Fish, 1913. 1687 p.